

ЧАСТИНА ТРЕТЯ ДОЗРІЛІСТЬ ІНТЕЛІГЕНТА

Невелика приватна контора. З сусідньої кімнати входить Інтелігент. Поруч із ним, тримаючи його за талію й добродушно усміхаючися, іде пузатий, лисий чоловік, що скидається трошки на старообрядця і має вигляд хазяйський.

Чоловік підводить Інтелігента до великого столу, де працює зовсім висохлий, але дуже бадьорий і жвавий дідок у великих залізних окулярах на кінчику гостренького носика. Пузатий чоловік знайомить Інтелігента з висохлим дідком:

Власний адвокат торгового дому «Сава Єремєвич Столетов».

Дідок люб'язно посміхається, садовить Інтелігента біля столу. Починається балачка...

Одразу я передбачаю заперечення — а особливо коли згадаю, що ми живемо в соціалістичній державі: свідомий читач зараз же запитає, при чому тут, мовляв, народ, що йому, як я обіцяв, буде чесно служити мій герой? — Це, товаришу-читачу, доводить лише відсутність у вас гнучкості сприймання, наявність догматичної простолінійності, що, звичайно, є результат виховавчої політики тої кляси, що є у нас хазяїном. Ця кляса завжди відзначалася відсутністю гнучкості сприймання, що часто призводило до зайвої, на інтелігентний погляд, простолінійності, що переходила іноді в нетактовність. Згадайте поведінку цієї кляси хоч би десять років тому — дуже нетактовна поведінка, некоректна. Наприкінці цієї частини ви самі її побачите... Не будьте ж некоректні й ви. — Треба вчитися в європейців, де і соціалісти, як відомо, є, перш за все, джентлмени... Торговля існує для блага держави, а значить і для блага народу. Сава Єремєвич Столетов також слуга народу, як і мій герой, що служить у нього... Врешті, товаришу-читачу, — буття визначає свідомість... ("как говорят некоторые" — так почав свою промову один промовець). Сподіваюся, що заперечувати мені ви тепер не будете... Я ніколи не брешу і, добре знаючи картину, завжди можу сказати наперед цілком правильно те, що робитиме мій герой. Зараз, наприклад, мій герой швидко піде —

... вгору по східцях успіху

У хазяїна вечір. Обстановка типова. Позолота повсюди, де можна. Концертний рояль. У рояля таперша. Фарбована долівка із слідами полотняних доріжок, що їх знято ради урочистого дня разом з мебльовими чехлами... Багацько гостей. Шумно й безтолково.

Хазяїн у довгополому сурдугі важно сидить серед однотипних мужчин.

Хазяйка в блискучій шовковій сукні, обвішана надтою кількістю дорогоцінностей, розпливла й непорушна, як Будда, сидить серед однотипних жінок.

Хазяйська дочка, безбарвна, але кокетлива, маніриться, маніжить, балакаючи з групою молодих людей.

Тип цих молодих чоловіків визначається словом "саврас".* — Я точно не знаю, що саме значить це слово, але в ужитку його відносно людини воно зазначає, перш за все, купецького синка, а потім — щось подібне до оболтуса. — Проте, що саме значить слово "оболтус",** — я теж не знаю... Зрозумієте...

Молодь чинно танцює вальс.

Сваволять — на законних засадах — лише диригент танців та ще два-три кавалери, трошки надто веселі. — Диригент найбільш великосвітський юнак з усіх саврасів. Свавільям, власне кажучи, його поведінки назвати не можна. Правда, він галасує на всю глотку, але ж по-французьки, з прононсом, що стверджує достохвальну вірність його своїй національності. Він розкуйовджений і спітнілий, — але ж спробуйте ви самі хоч раз побути диригентом танців... Кавалери — тільки ігрові: вони притоптують закаблуками, крутять своїх дам із швидкістю дзиґи, або, в бажанні розважити громаду, доречно роблять вигляд, нібито падають, або підставляють ногу іншим кавалерам... Все молоді, весело й бадьоро...

Інтелігент із задоволенням танцює з якоюсь гарненькою панночкою. Хазяйська дочка, обмахуючися струсевим віялом, непомітно стежить.

Дивіться уважно! В безбарвних очах її помітний вогонь. Цей вогонь запалений почуттям вічним, як світ, як кохання. Жіночі ревності! Найнебезпечніше місце в кам'яних мурах, що в них замкнене жіноче серце... Далі ще доведеться повернутися до цього.

Хазяйська дочка покликала Інтелігента. Інтелігент поспішно, хоч і з явним жалем, покинув панночку й підійшов до дочки. Він мило залицяється, вона мило кокетує. З-за віяла вона обстрілює його поглядами, що в них догадливий глядач мусить помітити лукавство й привабливий вогонь.

Мій герой досить догадливий... Невдалий досвід з дівчиною в попередній частині послужив йому на користь, дозволивши значно поширити межі досвідів вдалих... Все до кращого в цім найкращім із світів...

В кімнаті для паління мужчини палять, зібравшись групами. Жваві балачки. В кількох групах говорить хтонебудь один пониженням голосом, решта уважно прислухаються. Дослухавши до кінця, — всі іржуть.

Не згадую, в якого письменника запам'ятав я уривок з якогось, очевидно одеського, оповідання: "... Ну, он заходит в аптеку. Что может быть нужно молодому человеку в аптеке, — я вас спрашиваю. — Ну, конечно, аспирина..." — Чого можуть іржати молоді чоловіки, — я вас запитую. — Ну, звичайно, не від аспірину...

* Гультяй, гульвіса (рос.). — Ред.

** Ледащо (рос.). — Ред.

Інтелігент замислився. Байдуже вислухав якогось франта, що підійшов до нього з чимось, мабуть, дуже веселим. Франт образився і відійшов. Інтелігент думає...

І знову ви бачите його думки. Серйозні, значні думки. Окремі моменти сьогоднішні й минулі, його зустрічів з хазяйською дочкою явно свідчать її безперечну до нього симпатію... Мій герой уже дорослий мужчина. Він знає, що одруження — діло велике й святе... Мій герой — вже дорослий, серйозний мужчина. Він так само добре знає, що п'ятдесят тисяч на вулиці не валяються... Він з такою рішучістю шпурнув недокурк долу, що ви вже передбачаєте наступний кадр.

В домашнім кабінеті "сам" сидить за столом. Входить Інтелігент. Фрак. "Сам" зрозуміло підбирає губи й підводить брови. Інтелігент якнайповажніше вклоняється...

Деклярація

"Сам" не відмовляє, але й не погоджується. Роздивляється Інтелігента, напівпосміхаючися. В роздумі випинає нижню губу. Барабанить коротенькими пальцями по столу. Когось кличе...

В кімнату впливає "сама"...

Інтелігент ще раз якнайповажніше вклоняється, підходить до ручки. "Сам" сповіщає про новину дружини. "Сама", не змінюючи виразу запливлого обличчя, починає швидко моргати очима. З очей по розлогих щоках покотилися дрібненькі сльози...

Ви не будете, сподіваюся, вимагати від мене нового розчулення при такій прояві святої матірньої любові: я досить розчулювався з приводу цього на початку першої частини... Цілком досить! — А проте — видовисько, звичайно, зворушливе...

"Сам" байдуже махнув рукою на дружини. Знову обмірковує, знову оглядає Інтелігента з голови до ніг. Інтелігент злегка здвигує плечі і також непомітно оглядає себе. "Сам" говорить в роздумі:

«Хлопець нічого... Хлюстуватий тільки трошки...».

Слово "хлюстуватий" походить від слова "хлюст" і має дуже складне значення: худорлявий, слабкий, миршавий, але ж у той час — "ловкач", злодійкуватий, брехунець і т. ін... значення в усякім разі не дуже приємне. Шановний хазяїн мого героя людина стара, людина тих часів, коли однаково цінувалися цноти фізичні й цноти високо інтелектуальні. Сам він, наприклад, в своїй юності однаково успішно брав участь в "стінках", працюючи кулаками, а також проквітав у крамниці свого хазяїна, що вона за кілька років стала цілком зненацька його власною. Отже не треба бути в претенсії, коли вишукана постать мого героя, його тонка талія, вузькі плечі і в деякій мірі запалі груди, що наближаються до типу, так званого, чомусь, "курчачого", — коли вся оця вишуканість мого героя, прямий

наслідок виховання ніжного й делікатного, — високошановний Сава Єремійович іменує трошки презирливим терміном "хлюстуватости"... Правда, з боку інтелектуального, вживаючи цього терміна, Сава Єремійович, звичайно, робить моему героєві комплімента, не зовсім незаслужованого...

"Сама" з дерев'яною фізіономією швидко моргає очима й плаче дрібними сльозами...

Інтелігентові трошки ніяково. Він намагається заховати ніяковість, сприйняти хазяйську заяву, як милий жарт. Примушено посміхається. "Сам", не дивлячися на нього, посилає дружину за дочкою. Дружина, плачучи, впливає.

"Сам" не дивиться на Інтелігента. Відкинувся в фотелі, склав руки на животі й дивиться на каламар. Інтелігент почуває себе погано. Переступає з ноги на ногу... Раптом ожив, зробив стурбоване обличчя.

Входить мамаша з дочкою.

"Сам" суворо сповіщає дочку про те, що трапилось... Дочка стурбована, зраділа; соромливо дивиться долу. "Сам" усміхнувся, стукнув долонею по столу...

Родительське благословіння

Молоді навколішках. "Сам" і "сама" благословляють їх іконою... Екран темнішає...

Церемоніял цей відомий і тому нецікавий. А коли комунебудь і невідомий, то це й не потрібно: релігійний забобон... До речі — чи релігійний мій герой? — Багацько разів продивившись картину спочатку до кінця, не зможу вам відповісти позитивно. Звичайно, в данім разі не міг же він розгравати дон Кіхота, хоч би він навіть і не релігійний: аджеж одруження — діло велике й святе, як ви пам'ятаєте, а дон Кіхот — божевільний... Мій герой жениться. Входить до стану, що є священнішим обов'язком кожного чесного громадянина. Бо стовп держави — сім'я. Спадкова тонкість і культурність і надбаний життєвий досвід мого героя зіллються в прекрасній гармонії з незайманою чистотою і спадковим міцним здоров'ям обраниці його серця... Здається, треба було б покричати "ура". — Покричіть, дорогий читачу...

Серед ясного дня...

Інтелігент, радісний і бадьорий, швидко входить в передню. Досить нескромно приласкав покоївку, що відкрила йому двері. Раптом відскочив... Ніжно цілує дружину, що вийшла назустріч, і починає весело й жваво розказувати. Розказ продовжується в кімнаті на канапці. Інтелігент весело жестикулює.

Коли ми розповідаємо про приємні речі, ми, звичайно, любимо розповідати докладно й довго... Це зрозуміло. Проте, коли ми розповідаємо про свої неприємності та страждання, ми звичайно розповідаємо докладно й довго... Це теж зрозуміло. Так ось суть розповіді мого героя така:

Дуже поважний генерал милостиво здоровкається з Інтелігентом.

Те саме робить дуже поважна дама. Інтелігент якнайповажніше прикладається до її ручки.

Те саме робить дуже поважний цивільний із стрічкою під сурдутом.

Те саме роблять якісь то живі моці, по деяких ознаках жіночої статі. Моці, очевидно, надзвичайної поважності. Моці милостиво кивають трясучою головою. Інтелігент благоговійно прикладається до ручки.

Читачу, подивіться уважно на цих людей, на оцих безперечно державних мужів і державних жон. Від їхньої волі залежить доля мільйонів простих смертних, доля народу, того самого, що його обслуговувати вибрав своїм уділом мій герой... Приєднаймося до чистої й такої наявної радості мого героя...

Інтелігент з радісною жестикуляцією розповідає. Дружина жадібно — вухами, очима, всією істотою — слухає... Інтелігент, урочисто показуючи на себе, говорить: *«Секретар громади християнського спасіння падших женщин»*.

На екрані ще раз промайнули генерал, дама, цивільний, моці... Дружина пристрасно, з запалом обіймає супруга...

Бідні дівчата, що зійшли із шляху істини, що попали на шляхи розпусти, завдяки власній слабкості та нестійкості... Бідні дівиці з Петровської чайної. Мій благородний герой не пам'ятає зла, що одна з вас йому спричинила... Він — секретар християнської громади, він — незлобивий, як ягнятко. Він відкриває вам усім шлях до спасіння... Ідіть до нього, і він з вас вибере самих достойних, він познайомиться із вами, узнає, вмістить до притулка, де ви будете жити як Христові наречені: працювати, молитися, умирати тіло й знову працювати. Таким чином ви спокутуєте перед Богом свої гріхи, а перед суспільством ту шкоду, що йому спричинила ваша нечестива поведінка... Мій герой буде частенько завітувати до вас... Найбільше старанно — умирати тіло... Він допоможе вам.

... грім!

На екрані — живі ляльки. Мішок, одягнений у фрак із написом на пузі — 1.000.000.000, з ніжками, ручками й головою в німецькій касці, сильно насідає на дві других таких самих ляльки: французьку з півнем і англійську — в циліндрі зі смугастою англійською стрічкою... У віддаленні стоїть ще одна лялька... Німецька лялька примушує худіти обидві ляльки. Сама вона при цьому пухне. Крім того, нулі з пуз французької й англійської ляльок відпадають і чудесним чином перелітають на живіт ляльки німецької... Дві ляльки тікають. Німецька стоїть, прийнявши дуже урочисту позу... Ляльки повертаються, тягнучи за собою якийсь дуже хитрий механізм: коліщатка, важільця, ниточки, дротики. Механізм встановлюється посередині. На ньому напис: "дипломатія". Ляльки таскають до нього ту ляльку, що стояла осторонь. Це Микола II. До рук, ніг і голови його прив'язується ниточки від

механізму. Після цього французька й німецька ляльки починають натискувати на важільки й повертати колеса...

Лялька Миколи II оживає. Повертається до німецької ляльки, робить люте обличчя, розмахує сердито руками, широко роззявляє рота й лопоче...

Гра в ляльки скінчилася!.. Далі знову — життя...

По людній вулиці великого міста летять хлопчики-газетярі. Листки швидко розходяться по руках. Вся вулиця рябіє білими плямами. Хлопчики кричать несамовито...

Одне слово. Одне довжелезне, плісковате, брязкітне, тупе й пронизливе слово: "мобілізація". Мобілізація!..

Війна!..

Заядлий фінансист потирає руки.

Хоробрий генерал молодцем випрямився.

Спритний спекулянт з захопленням лускає пальцями...

Війна!..

Робітник, сутулий від роботи, ще більше згорбився.

Мужики, дід і баба, отупілі від горя, дивляться услід сину.

Син п'яний, з розпачливим обличчям, хитається, співає...

Війна!!!

Інтелігент у "громаді" говорить патріотичну промову. Йому милостиво плещуть... Інтелігент вдома, настроєний зовсім непатріотично. Пригнічений, — і дружина пригнічена не менше...

Мобілізація, дорогий читачу... Мобілізація...

Навчання спасінню отчизни

Поле. Група солдатів і вчителів. По команді: "На ру-ку!" шеренга солдатів бере наперевіс. Взводний проходить уздовж ряду багнетів.

Один з них дрижить і падає. Взводний штовхнув його вгору.

Звичайно, це багнет мого дорогого героя. Ви ж ні трошки не здивовані, мій читачу... А взагалі — сумна це історія...

Інтелігент напружується. Утримати гвинтівку не має сил.

Та й звідки ж їм взятися?

Взводний деякий час дивиться. Багатозмістовне мовчання. Плюнув і пішов далі...

Він теж правий...

Прив'язане канатом висить солом'яне опудало.

Це опудало є образ німця, ворога й людини. Воно служить для навчання багнетовим "прийомам".

По команді взводного солдати по черзі з гвинтівками наперевіс біжать до опудала.

Пробігають одна за одною солдатські фізіономії з широко роззявленими ротами.

Роти кричать:

«У-р-р-р-р-р-а!»

Підбігши до опудала, солдати встромляють у нього багнети.

Це опудало є образ німця, ворога й людини. Вам, мій дорогий читачу, чи доводилося колись встромляти багнета в живу людину?.. Я, автор і ваш друг (згадайте передмову), — я не буду вам зараз пояснювати, як це робиться і які почуття при цьому переживає той, хто встромляє (і той, в кого встромляють). Я відмовляюся від ролі тлумача на певний час. Аджеж бо я — жива людина... Та, врешті, стійте, — це ж тільки опудало... Чого ж це ми розводимо гістерію?!

Солдат люто з бігу встромляє багнета... Висмикнув і зник з кадру...

Якась солдатська фізіономія (чергова, очевидно) — рот роззявлений до вухів — кричить:

«... а-а-а-а-а!»

Від шереху відділяється черговий — Інтелігент.

Прошу співчуття. Мій герой не звик до грубих фізичних вправ. Бігати він не вміє, тим більше в таких величезних зашкарублених чоботях... Його обличчя показує, як бачите, цілком законні й обґрунтовані почуття. Його обличчя показує кінцеве незадоволення і навіть образу. Іменно образу...

Взводний стукнув ногою і заховаюче кричить "ура". Фізіономія Інтелігента мляво-покірливо роззявляє рота:

«Ура».

Взводний енергійно жестикулює. Його рот енергійно балакає.

Екран ґарантує мовчання... Не турбуйтеся, мої читачки.

Фізіономія Інтелігента роззявляє рота трохи ширше.

Інтелігент підбіг до опудала. Пропустив темп, не встиг встромити багнета, випустив ґвинтівку й сам ледве не впав на опудало. Взводний докірливо, сердито, досадливо лається, інтелігент соромливо підняв ґвинтівку, поплентався назад...

Це тільки опудало, дорогий читачу. Це тільки навчання. Зараз воно закінчиться. Солдати, просякнені свідомленням того, що вони зробили новий крок у мистецтві та вмінні обороняти дорогу отчизну, свідомленням обов'язку перед Царем і Богом (товариші складачі, прошу залишити великі літери, — *Прим. автора*), солдати, що їх так недавно показував нам режисер у момент мобілізації, звичайно, бадьорі й веселі... Для них невідомими бардами навіть створено спеціальних пісень. Наприклад:

«Взвейтесь, соколи, орлами».

Я неспроста саме оцю пісню включив до свого роману й тим, можливо, обезсмертив її. Дуже хороша пісня, розумна — "Взвейтесь, соколи... орлами!"...

Велика річ — гасло!.. Ну, годі... Я ніяк не можу забути про те, що оце гасло було великим цілих три роки. І я бризкаю отруйною слиною... Я попросив у вас вже вибачення: аджеж я сам "взвивався орлом"... І з того часу пройшло тільки десять років...

Фільм іде своїм шляхом.

«Взвейтесь, соколи, орлами»...

Взвод у строю повертається в казарми. Співають, але не дуже ревно.

Істина поволі входить у людські душі. Істина про необхідність взвитися орлами проходила цілих три роки. А на цей час пройшла в свідомість, цілком інша істина... Здається є якась то різниця між "душею" і "свідомістю". В результаті, як відомо, получилася форменна ерунда. З нею мені доведеться скоро стикнутися, і це дуже трудна історія...

Попереду взводу взводний іде задом наперед, розмахуючи руками, рахуючи ногу. Раптом зупинився, ввесь перетворився у німий докір...

Орел!

Інтелігент іде й співає. Закрив рота... На обличчі вираз наляканий і винуватий... Шерег ніг на ходу. Одна пара старанно йде "не в ногу"... Екран темнішає.

Це вже просто наслідок режисерської делікатности.

Казарма. В казармі зверх законного поверху койок надбудовано ще два поверхи нар. Вечір. Поганеньке освітлення — гасові лямпочки з бляшаними рефлекторами

висять у проходах кроків на п'ятнадцять одна від одної. Невеличкими групами й поодинці сидять солдати...

Звичайніший вечір у казармі. Здається, я можу розпочати виконання своїх обов'язків... Але ж я не знаю, — ви, мій дорогий читачу, ви були в казармах "запасного батальйону"? Коли були — зрозумієте. Для цього згадайте хоч би перший обід: шматки твердого сіро-синюватого холодного м'яса на соснових трісочках, розкидані по насичених масним брудом нефарбованих дошках столу. Згадайте запах ам'яку зі сусідньої вбиральні... Це — вже дещо... А коли не були, я відмовляюся з'ясовувати... Слова з трудом передають видимі образи, але як передати вражіння абсолютного й образливого загублення своєї персональності? Як передати всі оті почуття, що бурхлять у серці "сокола, взвившегося орлом" для захисту "Ве-ры. Царя и Отечества" (т.т. складачі, обов'язково з великих літер)?.. Будучи бездарним літератором і надто щирим тлумачем кіна, я відмовляюся й від останньої ролі... хоч сцена така проста, така звичайна: звичайнісінький вечір у казармах після навчання.

Інтелігент самотній сидить на нарах у дуже пригніченому настрої.

Взводний з трьома нашивками й ройовий з двома нашивками сидять недалеко. Подивилися на Інтелігента, переглянулися, всміхнулися.

Взводний підійшов до Інтелігента. Інтелігент скочив, витягся, руки по швах. Взводний строго оглядів його, поправив пояс. Говорить з величною посмішкою:

Вольноопределяючимся з дозволу начальства можна ходити ночувати додому... до жінки...

Сказавши, взводний відповідно усміхається. Інтелігентове обличчя також поспішно розпливається в усмішці. Взводний, конфіденційно нахилившись, більш знаками, ніж словами, дає зрозуміти Інтелігенту необхідність принести чогось випити. Інтелігент розводить руками з стурбовано-переляканим виразом. Взводний поплескав його по плечу, говорить щось на вухо...

На екрані з'являється пляшка з черепом і кістками й написом: "Ядовитая жидкость для горения".

Інтелігент зрозуміло й заспокоєно хитає головою.

Пам'ятаєте наш "сухий закон"?

Взводний з задоволеним виглядом сповіщає ройового про вдалі результати переговорів...

Інтелігент вдома розказує дружині про всякі жахи життя в казармі. Жах відбивається на обличчі дружини на 150-200%.

Розповідь Інтелігента

Інтелігент з величезною гвинтівкою наперевіс...

Інтелігент біжить по полю в чоботях протиприродних розмірів...

Взводний, похорий на справжнього, але значно страшніший, — страшенно лається...

У дружини на обличчі жах...

Інтелігент притискує руки до скронів, гаряче й благаюче говорить щось дружині.

Цілком зрозуміло — що. Він не може, він збожеволіє. Це — каторга. Це... пекло. Це... не знаю що... і, звичайно, дружина розуміє його. Як не зрозуміти?.. До речі — незручно даму називати ввесь час просто "дружиною", — у неї безперечно є якесь ім'я. Я імени її не знаю, але, користуючися з теорії можливостей, визначаю його як "Марія". Батька кличуть "Сава". Тому, без всяких теорій можливостей, по-батькові її буде "Савівна". Таким чином, — Марія Савівна співчуває, розуміє й жахається.

Дружина Інтелігента висловлює повну готовність діяти. Заспокоює Інтелігента, ніжно обіймає його... Екран темнішає...

Щасливий мужчина, втомлений, змучений тягарем життя та його несправедливостями, коли є у нього от такі теплі, ніжні, розуміючі обійми... До цього ще доведеться повернутися в останній частині.

Інтелігент рапортує взводному про з'явлення. Відрапортувавши, конфіденційно передає йому пляшку. Взводний звисока, по-начальницькому подає йому руку. Інтелігент з задоволенням її стискує...

Трошки незрозуміло, чому режисер не показав дальшої долі "ядовитої жидкості для горення"... Якраз вона мені відома по досвіду. Ройовий дістав закуски (неписаний священний закон: твоя випивка, моя закуска) і пляшку журавлинного квасу. Іменно журавлинного, велика здатність пристосування до подій та оточення, що відзначає молоді й здорові нації, підказала, що комбінація денатурованого спирту з журавлинним квасом найбільш задовольняє вишуканому смакові... В чайну склянку наливається половину "жидкості для горення" і половину журавлинного квасу. Одержуємо каламутну, опалову, рожево-сизу рідину, невиразимого смаку й запаху. Цю рідину треба пити. Попробуйте не випити, коли ця склянка є знак "начальственного благородного розположення"...

Марія Савівна вживає заходів

Дружина Інтелігента з переконанням, гаряче, з жахом в очах, балакає з поважною дамою з "громади". Дама співчуває й обіцяє. Те саме з поважним цивільним... Те саме з генералом... Те саме з мощами. Мощі дрижать, але теж обіцяють...

Політграмота

В казармі вечером. Напівтемно, смутно... Група солдатів колом. У центрі — взводний читає лекцію...

«Хто є враг зовнішній?»

Друже мій, читачу, що досяг 21-річного віку раніш 1917 року й був визнаний "гідним" і про якого вчасно не поклопоталася Марія Савівна й що про нього не поклопоталися ніякі моці й тому він пройшов глибокофілософську школу старої політграмоти, — ви, звичайно, пам'ятаєте це класичне запитання. Все філософське обґрунтування буття "руського воїна" вкладалося в форми елементарно прості, ніби виковані з заліза двома-трьома ударами молота, форми спартансько-величні в своїй монументальності, форми, що в них відчувався дух Абсолюта... Один мій приятель, той самий релятивіст, що я про нього вже згадував, стверджує, що єдиний Абсолют світу — Глупство... Отже — форми ці були прості, суть ще простіша, — безперечно це була найпростіша в світі філософська система: за Віру, Царя й Отечество — життя... Цієї системи вважалося цілком досить, щоб, усвідомивши її, "руський воїн" ішов у вогонь, у бруд, у воду, в божевілля атак, щоб він задихався в отруйних газах, сліп, божеволів у гарматних боях, сидів без патронів у напівзруйнованих окопах, очікуючи спокійно, доки дійде до нього черга й німецька граната зробить кашу з м'язів, костей, мозку й нервів того, що було чоловіком його дружини, батьком його дітей... ради Віри, Царя і Отечества... Мій дорогий читачу, я ще раз відчуваю своє безсилля. Я не можу примусити вас побачити й відчути, коли ви тільки самі в свій час цього не бачили й не відчували, навіть таку, наприклад, просту й звичайну річ: кілька годин, проведених вами пораненим в атаці, позбавленим можливості рухатися, — обличчям до обличчя (до того, що було обличчям) якогось солдата, з якого тече зеленкувато-руда сукровиця, а щоки, рот і очі рухаються інколи від впливу газів, гноїння та праці хробаків... — Я не вмю розказати про ваші відчуття, я не зможу описати навіть запаху... Я чесно визнаю своє банкрутство... — А коли ви це пережили, то ви це пам'ятаєте...

Урок "політграмоти" триває далі. Могутня, монументальна філософська система втілюється в свідомість захисників Віри, Царя і Отечества... Хто є ворог зовнішній?.. Режисер його покаже вам зараз точнісінько так, як взводний розказує про нього своїм учням.

Товстий німецький солдат великим ножем відрізує вуха бідному російському солдатві.

Австрійський солдат з чорненькими вусиками відрізує носа тому самому російському солдатві.

Носатий, чорний, страшний турок перегризає горлянку тому самому російському солдатві...

Взводний запитує, чи зрозуміло. Голови, стверджуючи, вклоняються.

Інтелігент серйозно хитнув головою.

«Хто є ворог внутрішній?»

Питання зовнішньої політики, як бачите, вже вирішено... Не менш просто, чітко й монументально вирішуються й питання політики внутрішньої в цій простій, величній, філософсько-політичній системі...

Революціонер у чорній сорочці. Довжелезне, розкуйовджене волосся. Вигляд страшний. Зуби вищирено. Під пахвою пака з великим написом: "Проклямації"...

Єврей студент, — кучерявий з горбатим носом. Підкреслено-семітський тип. В руках величезна бомба з ґнотом. Ґніт курить...

Взводний знову запитує, чи зрозуміло. Солдати знову кивають головами.

Інтелігент також серйозно вклонив голову.

Трудно не зрозуміти...

Марія Савівна вплинула...

Зібрання "Громади"... Інтелігент в земгусарській формі робить доповідь. Інтелігент діловитий і бадьорий.

«З пропозиції її Ясности нашої председательниці...»

Якнайповажніший поклон Інтелігента.

Мощі трусяться...

«... наша Громада віднині працює на оборону...»

"Громада" плеще руками. Інтелігент продовжує із щирим патосом:

«... і називається: "Громадою по вишуканню приданого для дочок упалих штабофіцерів"».

Оплески всієї громади... Екран темнішає.

Така "громада" була — я цілком певний в цьому. А коли її й не було, то тільки тому, що я в той час не писав цього роману, і ця думка нікому іншому не припала. Бо не до "пропавших жінок" під час великої війни. Пропавці жінчини самі працювали на оборону, замінюючи російському воїну покинутих жінок та коханок і збагачуючи його, крім всякого іншого досвіду, також і спеціальними знаннями, необхідними й корисними в домашнім побуті. Ці знання й досвід, як відомо, широко вжито було російським воїном після демобілізації... Дивися статистику...

Екран потемнішав... Темп картини стає все більш скажений. Фільм намагається навздогнати життя. Безперервна нитка, що зв'язує подію з подією, натягується і місцями вривається. Монтаж стає переривчастим, іде плижками... Життя мчить вихором... Події справляють вражіння вибухів, бо безпосередній свідок їх не в силах усвідомити їхнє зародження, розвинення й розрішення: надто мало часу, надто великі події... Темп картини стає все більш скажений... Роки п'ятнадцятий, шістнадцятий...

«... Распутін...»

Кілька окремих облич. Зняковілих, полохливих, пересичених змістом, пригнічених. Обличчя дружини, що говорить: "тсс"...

Ви не помітили нічого спільного в усіх цих різноманітних виразах? — Спільне є завжди в таких випадках: задоволення... Так, так, — не дивлячися навіть на пригніченість... Люди страшенно люблять подібні балачки про свою владу, смакують їх, насолоджуються, а хто навіть слинку пускає. Необхідність таємниці — тільки посилює задоволення. Як перець, скажімо... Необхідність ця, звичайно, очевидна й безперечна. Мій герой — людина розумна й тому завжди законослухняна та льяльна...

Інтелігент, б'ючи себе в груди, з щирим почуттям вигукує:

«Куди ми йдемо?!»

Ніхто не відповідає, але всі, кожен по-своєму, захоплені... Інтелігент робить страшне обличчя:

«Так це ж...»

Тривожне очікування на лицах слухачів напружується до останнього...

«... революція!!!»

Лиця слухачів цілком збентежені... Екран темнішає.

Дорогий читачу, для нас з вами зараз слово "революція" стало таким же звичайним, як слово "здрастуйте". Тому, можливо, вам трудно буде зараз зрозуміти страшний вплив, що в ті часи це слово робило на суспільство, в якому мій герой жив... Проте багацько з вас теж жили в ті часи в тому суспільстві, — вам досить просто згадати... Згадайте ще купчиху в Островського з "металом", "пеплом" і "жупелом"...

Екран темнішає, не будучи в силах передати з належною яскравістю ті збентежені почуття, що обурювали певну частину громадянства в ті передгрозові дні... Та й нічого приємного не було в цих картинах... На темному екрані з'являються контури літер:

Прийшли...

На екрані знову ляльки. Посередині лялька Миколи II стоїть непорушно з обличчям, що нічого не показує. Вбігає лялька жандарма. Вона стурбована, стурбовано рапортує. Лялька Миколи махнула рукою. Жандарм тягне кулемета, влаштовується, збирається стріляти. Микола весь час зберігає лялькову непорушність...

По вулицях бурхливі маніфестації. Над головами віють прапори...

Знову ляльки. Микола, як і раніш, непорушний. Жандарм метушиться біля кулемета... Величезні чоботи входять у кадр. Летить у бік жандарм з кулеметом. Далі летить Микола... Лялька Миколи лежить боком у повному ляльковому спокої...

Точна, історична правда...

Бурхлива маніфестація робітників.

Ви чуєте мірний крок? Спільний крок, міцніший кроку "в ногу", — ним керує ритм душ.
Раз! Два!

Генерал перекидається, як лялька...

Ви бачите, як чітко він перекинувся?.. Раз! Немає!

Поважна дама падає, як лялька...

Раз!..

Поважний цивільний перекидається, як лялька...

Раз! Немає!

Поважні мощі валяться, як лялька...

Раз! Два!.. Режисер своєчасно обрізав шматок, бо мощі напевно розсипалися, а в цьому естетичного немає нічого...

Інтелігент з дружиною біля вікна. Обережно виглядають на вулицю. Обидва перелякані...

Обличчя маніфестантів — бадьорі, радісні...

Інтелігент з дружиною переглядаються: здається, нічого страшного. Інтелігент щось говорить дружині. Дружина хитнула головою, пішла геть. Інтелігент знову дивиться у вікно. Дружина принесла стрічку, нашвидку зробила бант і приколола його до піджака Інтелігента. Інтелігент виставив груди, поправив банта, розпрощався з дружиною, пішов...

Увага, читачу! Мій герой входить у революцію!.. Картина йде скаженим темпом, намагаючися навздогнати життя...

На якомусь перехресті Інтелігент, видравшись на тумбу, в оточенні невеличкої юрби, промовляє. Інтелігент жестикуює, б'є себе в груди... Проголошує:

«Ми знищили царат!»

Ну, ось, дорогий читачу, вже тепер, у цей урочистий мент приєднання мого (скажімо прямо — нашого) дорогого героя до великої революції — ви, сподіваюся, згадали його: він ваш старий знайомий, — ви певно не раз його бачили в ті дні в подібні моменти. Для тих, хто сумнівається, режисер навіть показує, як саме революційно поведився мій (наш) герой.

Інтелігент з хоробрим і революційним обличчям підходить до ляльки Миколи і революційно перекидає її кінчиком черевика...

«Ми знищили аристократію!»

Інтелігент революційним кроком підходить по черзі до генерала, дами, цивільного й мощей — і революційно знищує їх кінчиком черевика...

Оплески юрби.

Ви себе не помітили в цій юрбі?.. Дехто з вас безперечно був там, оскільки я пам'ятаю...

Вечеря з участю Інтелігента. Тесть та ще кілька йому подібних... Інтелігент, по звичаю, промовляє:

«Ми, інтелігенція, квіт нації, ми мусимо голосно проголосити...»

Присутні відкривають роти, за виключенням тих, хто зайнятий спішним прожовуванням чергового шматка...

«... війна до перемоги!»

Всі проголошують. Загальний ентузіазм... Екран темнішає...

Ви присутні при урочистому моменті. Справжні слуги народу (згадайте початок цієї частини) справжньо радіють звільненню цього дорогого народу й закликають його до перемоги, до контрибуції, до Дарданелл... Пам'ятаєте?.. Прекрасний мент! Квіт нації був готовий в той мент вжити всіх зусиль на організацію й полегшення цієї перемоги... Справжні непомітні герої. Бо хто ж міг підозрівати наявність героя в будь-кому з цієї компанії, що непомітно переводила свою корисну справу, працюючи для держави (чоботи, сіно, коні, провіант і. т. ін., і т. ін.), дбаючи про дорогу армію, про христолюбиве воїнство, про руських богатирів... І цей народ, ці "дорогі, широкі маси", — виявили себе страшенно невдячними. Сумний обов'язок, обов'язок безстороннього історика — засвідчити це...

Починається...

У Інтелігента гості. Дружина Інтелігента говорить гаряче, з округлими очима:

«Жах! Жах!»

Присутні виявляють жах. Дружина продовжує з тим самим виразом:

"Чайна ковбаса — дев'яносто копійок фунт!"

... Потрясені, співчутливі, знаменні вирази облич гостей.

Справжня жахливість цього відомого факту дійшла до їхньої свідомости й устрашила їх... А думка про те, що фунт буде, можливо, коштувати карбованець — жахлива думка — родилася у багатьох... Так маленька хмарка на обрії передвіщує гураган... Ковбаса іноді може відігравати роль хмарки...

Балачки загальні й по групах провадяться в злегка збудженому, стурбованому тоні. Всі трошечки підвипили, і це загострює сприймання речей.

Інтелігент взяв слово і говорить, говорить, палко жестикулюючи, як завжди. Переходить на тон знижений, конфіденційний.

«... *Правительство...*»

Присутні роблять зрозумілі вирази і зрозуміло-пригнічено хитають головами...

Інтелігент ще більш конфіденційно шепотить:

«*Народ починає поводитися непристойно.*»

Картина йде сказаним темпом...

Інтелігент у дворі казарми з автомобіля промовляє солдатам:

«*Від імені Тимчасового Уряду я закликаю вас до спасіння отчизни!*»

Солдати реагують слабо. Інтелігент б'є себе в груди кулаками:

«*Отчизна в небезпеці! Війна до перемоги!!*»

Реакція солдат цілком несподівана для Інтелігента. Жадних овацій. Явні ознаки незгоди.

Коли ви, або хтонебудь з ваших близьких був колись комісаром Тимчасового Уряду, ви легко зрозумієте обурення і патріотичний біль патріотичної душі мого героя...

Молодий хлопець скочив на підніжок автомобіля, безцеремонно відштовхнув Інтелігента і крикнув:

«*Вся влада радам!!*»

Інтелігент в жахові...

Ви колись, сподіваюся, були більш-менш здатні зрозуміти цей жах... Пам'ятаєте "Грядущого хама"? — Пам'ятаєте "Взбунтовавшегося раба"?.. Пам'ятаєте?.. Проте, хто старе згадає, тому око геть... Не розумію, чого ради я ризикую власними очима...

Інтелігент в жахові, ніби чорта побачив. Кинувся на подушки...

Юрба солдат реагує співчутливо... Інтелігент спішно штовхає шофера в плече... Шофер повернувся з веселою посмішкою...

Інтелігент зробив було сердите обличчя, але швидко згадав, стримався, примушено усміхнувся.

Машина поїхала.

Солдати регочуться. Молодий хлопець схопив гвинтівку в сусіди, стрільнув у повітря...

Інтелігент в жахові пригнувся, схопився за голову... Шофер оглянувся й весело показав зуби...

Бідний, благородний герой мій! Вороги з усіх боків...

А картина йде скаженим темпом, намагаючися навздогнати життя, що скажено мчало в ті дні... Останній етап перед Жовтнем...

«Революція в небезпеці!!!»

По черзі промигують перелякані й обурені фізіономії знайомих Інтелігента, що їм він по черзі шепоче щось на вухо, після чого обурюється й жестикулює...

Подивіться самі — хіба можна не обурюватися?

Двері товарного вагону з величезною пльомбою. На дверях напис крейдою: Nach Russland — В Росію.

Двері зникають. За дверима шереха замаскованих незнайомців, одягнених у чорні плащі з відлогами. Руки у всіх схрещено на грудях. На їх плащах, як на сандвічах, вздовж усієї шерехи напис: "бо-ль-ше-ви-ки"...

Інтелігент обурюється.

«Чого дивиться Тимчасовий Уряд?!»

Екран темнішає...

Не надовго... Правда, частина кінчається... Остаточо кінчається, я б сказав... Але — картина йде скаженим темпом, намагаючися навздогнати життя, що скажено мчало в ті дні...

КІНЕЦЬ ТРЕТЬОЇ ЧАСТИНИ